

posojila, razpisanega od SNOO v jeseni 1941 v Ljubljani. 3. Organizacija gospodarstva. Terenski gospodarski odbori morajo ugotoviti v svojih okoliših vse zaloge, po drugi strani pa nuditi kmetom vso pomoč pri spravljajanju pridelkov. Rajonski gospodarski odbori ugotove potrebe potrošnikov in nadzorujejo pravilno razdelitev potrošnih predmetov. Nakupe potrebnih predmetov pa oskrbuje samo okrožni gospodarski odbor, ki se bo pri tem posluževal trgovca-privatnika in določal okvirne cene za nakup. Vrhovni organ gospodarske organizacije je Osrednja gospodarska komisija, katere prvenstvena naloga je skrb, da se bo v gospodarstvu in v prehrani gospodarilo po načrtu.

Ob deseti obletnici Kočevskega zbornice moremo danes poudariti predvsem dvoje: da je v Kočevju izvoljeni 120-članski kolektiv častno in uspešno opravil svojo veliko nalogo in privedel slovenski narod do njegove prve velike zmage, do narodnega osvobodjenja, po drugi strani pa tudi, da so častne in velike tradicije NOB tiste velike zakladnice, iz katerih mora črpati tudi današnje nadaljevanje NOB — borba za dokončno zmago socialistične revolucije — ne samo novih pobud za neprestano akcijo, temveč tudi zglede pravilnega in požrtvovalnega dela.

VPRAŠANJA IZ PRIMORSKE

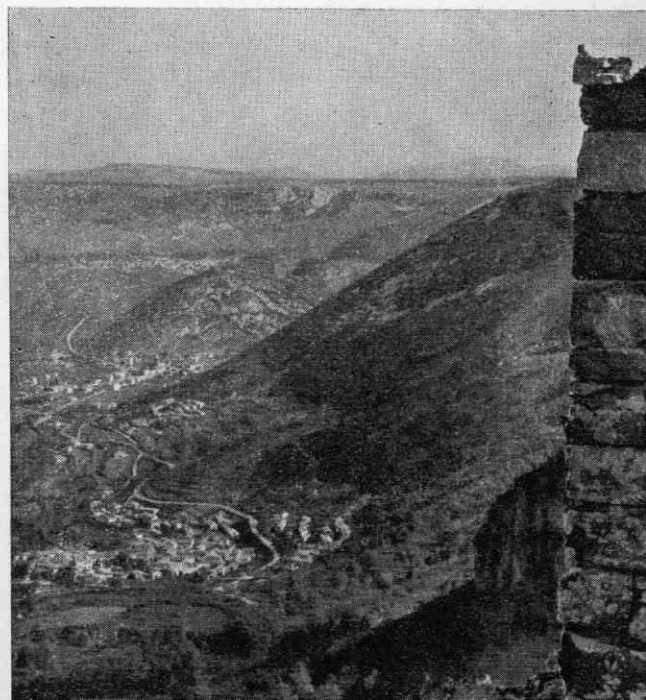
Andrej Savli

Moj namen je, da bi opozoril na nekatere drobce zgodovinskega in etnografskega gradiva, ki bi jih bilo danes še mogoče rešiti s sistematičnim paberkovanjem na samem terenu, ker so med ljudstvom še njih zadnji ostanki oziroma sledovi.

Na Tolminskem n. pr. bi bilo mogoče izgrebsti iz ljudskega spomina še dokaj viden obris slike, ki bi pokazala zadnjo fazo v razkroju fevdalnega gospodarstva in prehod imetja tolminske fevdalne gospode v roke podjetnejših predstavnikov nastajajočega meščanskega razreda, v katerem je na Tolminskem prevzel vodilne funkcije posebno furlanski in avstrijsko-italijanski element, pomlajen z obogatelimi domačini. Dokaj jasno sliko bi si z zbranimi podatki mogli napraviti o dobi po Napoleonovih vojnah, o dobi absolutizma. Zaradi neprestanih nemirov in vojn je v prejšnjem stoletju vzdrževala

Avstrija vse do leta 1866 številno vojsko v severnoitalijanskih pokrajinah. Primorska je bila tedaj prehodno ozemlje, preko katerega je šel ves avstrijski tranzit za Italijo. Ustno sporočilo ve povedati o tolminskih voznikih, ki so vozili globoko v Lombardijo in vse do Milana. Prav tako so vozili tedaj ter pozneje čez Trbiž na Koroško, proti vzhodu pa na Kranjsko. Furlansko, italijansko in nemško furmansko ter cestno izrazoslovje še danes živo pričča o tem. Živ je še spomin celo na posamezna prevozniška, verjetno državna velepodjetja na Tolminskem, na pr. na Platah v Podseli.

Preveč skromno in premalo načrtno so bili doslej zbrani podatki o eksploataciji gozdov na Tolminskem in o gospodarskem ropanju dežele v dobi rastočega kapitalizma. Malo vemo o izvozu trsak v Italijo, o oglarstvu, o plavljenju drv po Soči in po njenih pritokih. Pičli so podatki o zgodovini sirarstva, mlekarnstva in planšarstva na Tolminskem, dasi imajo te gospodarske panoge tu zelo močne tradicije. Lokalna zgodovina je sorazmerno največ pisala o razvoju idrijskega živosrebrnega rudnika, manj o rabeljskem rudniku, ki je važen za severni del Posočja. V zgornji soški dolini je nekoč cvetelo železarstvo. Še danes nahajamo povsod na Primorskem in v zamejstvu ostanke domače obrti, tako nožarsko obrt na Banjški planoti, čipkarstvo okrog Idrije, lončevzce, brusače in dežnikarje v Reziji, na Krasu kamnoseke in podobne obrti v pasivnih krajih. Na Bovškem je nekoč cvetelo krošnjarstvo, ki je danes zamrlo.



Pogled z gradu Socerba na vasi Dolina, Krogle in Boršt

Na Gorico in na Trst gledamo skozi lino raznih gospodarskih statistik. Ali ne bi pogledali na ti dve mesti tudi z očmi njunega slovenskega zaledja?

Poitalijančeni Slovenec in italijanski iredentist Scipio Slataper je v svoji znani knjigi »Il mio Carso«, izdani leta 1912, skušal gledati na problem slovenskega Krasa iz Trsta navzven. Ko se je vzpenjal od morja navzgor po klancu na svoj ljubljeni Kras in ga je na poti spremljala prečudna čustvena brozga, v kateri se je mešalo romantično navdušenje za naravo in za preprostega človeka, pisateljski zanos, mestni mladostni avanturizem, mazzinijanska svobodoljubnost ter istočasno tudi nenasitni pohlep italijanske iredente in fašističnega imperializma, je v zgodnjih jutranjih urah srečaval Kraševke, ki so težko otovorjene nesle v mesto skromne pridelke svoje kamenite domovine.

Slataper jih v svoji knjigi ves vzhičen takole pozdravlja:

»Rad imam te Kraševke, ki tiščijo v zobeh, proti burji, rob rute in se v gručah spuščajo v mesto, nesoč na glavi velik nikljast vrč, poln toplega mleka.«

Tisto pot v burji in proti burji so hodile in še hodijo Kraševke in Kraševci jutro za jutrom, leto za letom in celo stoletje za stoletjem. Na glavi in v žuljavih rokah nosijo toplo mleko in druge plodove svojega truda za takšne ali drugačne vznesence, kakršen je bil pisec knjige o Krasu.

Trst je dal enega samega Scipia Slataperja, eno samo knjigo »Moj Kras«, Kras sam pa piše že stoletja s srčno krvjo svojih sinov in hčera stran za stranjo velike knjige »Naš Trst«. Treba jo bo le odkriti, zbrati razmetane liste, jih urediti, povezati in prebrati svetu na glas.

Ali res ni v spominu tržaškega okoličana nič takega, kar bi bilo treba povedati, kadar nanese beseda o Trstu? Mislim, da bi

bilo potrebno povedati prav vse in prav do konca, kako je s tistim toplim mlekom, s tistimi potmi v burji. Vsa slovenska zemlja je en sam Kras. V Trst, k morju in od tod dalje v svet je pošiljala in pošilja jutro za jutrom svoje sveže življenjske sokove, svojo delovno moč.

Ni bilo le naključje, marveč razvojna nujnost, da je slovensko delavsko gibanje z nastopom našega stoletja tako krepko vzvalovilo baš v Trstu. S tem gibanjem je povezano ime Ivana Cankarja, zato ga je pri nas omenjala najprej literarna zgodovina. Danes pa postaja hvaležen predmet obravnave za zgodovinarja in politika. Ivan Regent, ki je bil sam organizator delavstva v Trstu, je že nekajkrat pisal o tem. Treba bo pohiteti z delom in rešiti pozabi vse, kar je še rešljivo.

Gradivo za zgodovino delavskega gibanja na Primorskem, zlasti še prvih začetkov tega gibanja v Trstu, čaka in vabi zbiratelje.

Eno izmed glavnih poglavij v zgodovini slovenskega naroda v zadnjih 100 letih je izseljevanje. Le-to nam je prizadelo težke izgube. Naše najboljše moči so se izgubljale v svet. Kolik je bil krvni davek, ki ga je naš mali narod dal v nenasitno žrelo mednarodnega kapitalizma? O vsem tem premalo vemo. »Srce poeta« (Župančiča) je stisnilo to narodno bol v pesniški biser — »Dumo«. Zanamci pa bodo terjali od nas točen račun, kdaj, kako, koliko in kam se je iztekala slovenska kri.

Danes so še vidni vsi glavni tokovi izseljevanja Slovencev, sistematično pa niso raziskani in dognani.

O prvih začetkih le ugibamo. Tako n. pr. ugibamo, da se že v prejšnjih stoletjih marsikateri doslužen vojak, če se mu je posrečilo vriniti se v cesarsko ali kako drugo službo, ni vrnil več v domovino. Pritegnila so ga avstrijska mesta, v katera je pozneje izvabil še tega in onega svojca ali sovaščana. Sodeč po izjavi, ki jo je dal leta 1827 na dunajski policiji Andrej Dolgan iz Šembij pri Knežaku, ko je prinesel pritožbe 25 premskih vasi »do samega cesarja«, je bila zadnji izhod, skozi katerega so bežali ljudje v negotovost, celo Ogrska. (Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 468.)

Sodimo, da so bogata nemška posestva na Koroškem in Gornjem Štajerskem že zelo zgodaj pritegovala slovensko delovno moč. Ženske so iskale zaposlitve kot služkinje



Staro ognjišče v Črnem Kalu

pri gosposkih družinah v mestih. Nato so se odprla pota preko morja. Moški so šli iskat srečo v Severno Ameriko, dekleta so šla v Gorico in dalje po sledi Lepe Vide do morja, v Trst, od tod preko morja v Egipt. Tolminska je v prejšnjem stoletju pošiljala moško mladino v uk k obrtnikom v Celovec ter v druga koroška in štajerska mesta, od koder se marsikdo ni več vrnil.

V nekaterih predelih in v nekaterih obdobjih (v drugi polovici prejšnjega in v prvih desetletjih našega stoletja) je bilo izseljevanje na Primorskem deloma le sezonsko. Naši ljudje so vrtali predore, gradili železnice, ceste, tovarne, osuševali močvirja, krotili razbesele valove rek, delali v rudnikih, kamnolomih, skratka, opravljali so najtežja dela na vseh gradbiščih po Avstriji in Ogrski. Na zimo, po končanem delu so se vračali domov, da so spomladi ali ob prvi priliki zopet odrinili v svet. Znani so tolminski drvarji, ki so drvarili v gornještajerskih, bosanskih, slavonskih in sedmograških gozdovih. Znani so zidarji iz Renč ter graditelji jezov iz kobariškega Kota.

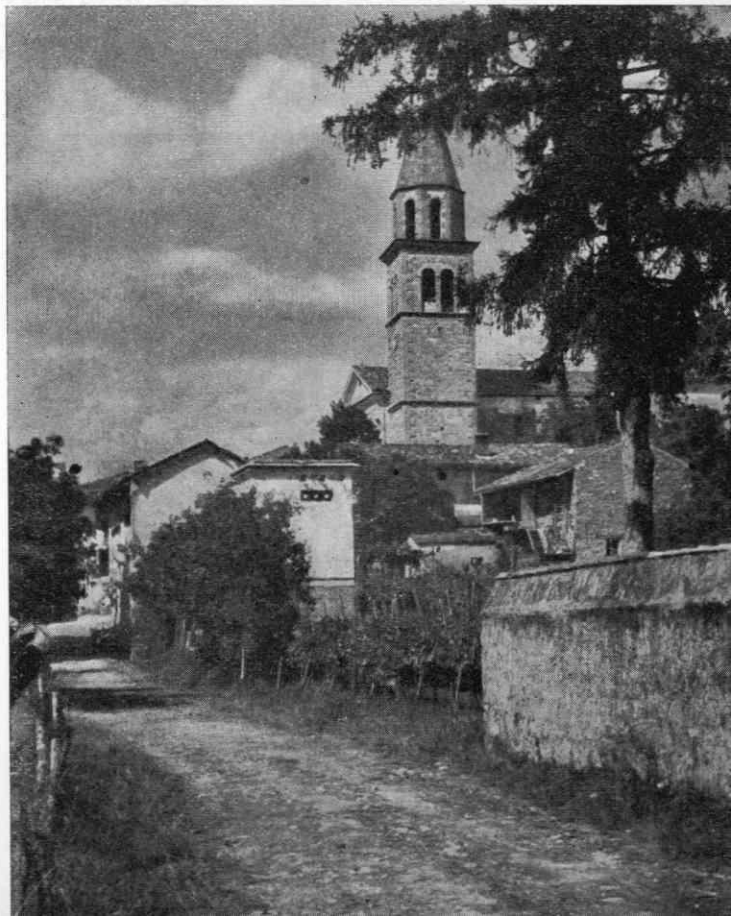
Doba med obema vojnama je bila za Primorce najtežja tudi v pogledu izseljevanja. Italijani so jih načrtno izseljevali. Močan tok izseljencev se je usmeril v Jugoslavijo. To so bili največ mlajši ljudje, ki so šli tja v šole, ali pa umski delavci, ki so iskali slovensko službo v matični državi. Nekvalificirani delavci so šli v Francijo, Belgijo, na Holandsko, v Avstralijo, Argentino, Brazilijo in drugam. Preostale uslužbence slovenske narodnosti so oblasti premestile v stare pokrajine Italije. Dekleta so šla v službe v italijanska mesta vse doli do Neaplja in še dalje.

Postavlja se vprašanje, kako priti do kolikor mogoče realne slike izseljevanja iz zahodnih slovenskih predelov v zadnjih stoletjih. Kar dve strahotni vojni sta pustošili tód in uničili arhive, iz katerih bi bilo mogoče povzeti vsaj nekatere podatke. Morda bi poskusili z zbiranjem podatkov od hiše do hiše. Izbrati bi bilo treba za to primerne kraje s tipično gospodarsko strukturo. S temi podatki bi mogli rekonstruirati precej zanesljivo sliko o izseljevanju iz določenega števila hiš oziroma iz posameznih vasi za tri ali štiri rodove nazaj. Takšno sondiranje terena bi dalo osnovo za približno cenitev obsega, smeri in drugih posebnosti izseljevanja v posameznih obdobjih.

Ne samo pri proučevanju izseljevanja, marveč tudi pri proučevanju in pri zbira-

nju gradiva iz mnogih drugih področij bi bilo na Primorskem, morda tudi drugod, pametno in zdravo, da se ne bi naslanjali zgolj le na statistike in na arhive, ker bi bile sicer slike nepopolne. Statistike podajo globalne in mrtve podatke, iz katerih ne utripljeta v dovoljni meri življenje in prizadetost. Kronike in arhivske listine beležijo le posebne dogodke, izbrane in prikrojene od posameznikov, ki so jih popisali. Opisali pa so jih navadno zastopniki ali vsaj služabniki vladajočega razreda.

Med zelo važna vprašanja primorske zgodovine spadajo stare (in seveda tudi nove) intrige italijanskega iredentizma in imperializma, ki so že leta 1915 pognale Italijo v osvajalno vojno. Prihodnost bo terjala tudi o tem od nas jasnejšo in točnejšo sliko, kakor jo moremo dati danes. Več bo hotela vedeti o spletkarjenju našega zahodnega sosa. Naše potomce bo n. pr. zanimalo soško bojišče v letih 1915—1917, in to predvsem iz pokrajinskega ter narodnega vidika. Več bi radi vedeli o žrtvah civilnega prebivalstva, o njegovem begunstvu v Avstriji in Italiji, o prvi italijanski okupaciji in upravi Brd ter kobariškega Kota, o razdejanju dežele, vojni škodi itd. Zlasti v kulturnozgodovinskem pogledu je bila prizadejana velika škoda, ki je bila v marsičem nepopravljiva. Izpremenilo se je za vselej prvotno lice ne-



Biljana v Goriških Brdih

katerih do tal porušenih vasi, uničeni so bili mnogi kulturni spomeniki, arhitektonske in druge znamenitosti, knjižnice, arhivi in važni zgodovinski viri. Na drugi strani pa je dobila dežela nova cestna omrežja, ki ne ustrezajo gospodarskim vidikom.

Vprašanje je, če so dovolj jasno prikazani nerodni in brezuspešni poskusi, da bi po prvi svetovni vojni vsaj kolikor toliko pravično uredili ter rešili problem zahodne slovenske meje. Zgodovinarja še vedno vabi (dasi imamo o tem že marsikaj napisanega) italijanska zasedba Primorske in Istre v zvezi z vsemi nepreglednimi posledicami in dogodki, ki so ji sledili, od zvičajnega izigravanja in kratenja kulturnih ter političnih pravic do najbolj brezobzirnih nasilstev, do požigov, pobojev, obsodb, konfinacij, izpreminjanja slovenskih priimkov, italijanske šole in drugih asimilacijskih ukrepov. Posebno pozornost bo treba posvetiti infiltraciji italijanskega prebivalstva v večje podeželske centre in ogromnemu dotoku Italijanov iz starih pokrajin v Gorico, Trst in istrska obalna mesteca. V nekaterih industrijskih centrih so bili izvedeni poskusi kompaktne italijanske kolonizacije.

Veliko govorimo in tudi pišemo o načrtih za delo, ki ga bo treba opraviti v zvezi z zbiranjem gradiva in obravnavo zgodovine NOB. Težko si je v celoti predstaviti, kako velik obseg bo to delo zajelo. Prav gotovo bo skozi več generacij zaposlovalo naše zgodovinarje. Narodnoosvobodilni borbi je na Primorskem sledila še doba

upravljanja ZVU, ki se na Tržaškem podaljšuje do naših dni. Mnogo gradiva nam je dala odločna in težka borba za pravične slovenske meje na zahodu in na severu. Ni še izzvenela beseda naših zastopnikov in politikov na pariški mirovni konferenci. Beseda o naših mejah še danes vztrajno odmeva pri nas doma in v svetu, v Trstu, Gorici in Slovenski Benečiji se naš živelj še danes z vso odločnostjo bori za svoje kulturne in politične, naravne in zgodovinske pravice.

Dotaknem naj se še krvnega davka, ki ga je slovenski narod dajal svojim gospodarjem in zavojevalcem. Tudi mimo njega ne more zgodovinar. Doslej je bil le domena literatov. Že Josip Jurčič nam je dal Pajkove »Spomine starega Slovenca«. Rahel je v naši literaturi spomin na suženjsko in valpsko vlogo slovenskega vojaka v avstrijsko-italijanskih vojnah v prejšnjem stoletju. Nekoliko bolj živ je spomin na njegovo janičarsko pomoč pri zasužnjevanju Bosne. Še ves pekoč in trpek pa je spomin na strahote bojišč iz prve svetovne vojne, na glad, bedo in upore v zaledju. Naj navedem samo Ivana Cankarja, Hinka Smrkarja, Voranca Prežihna, Franceta Bevka, Ivana Maticiča, dr. Andreja Budala in Frana Roša. Med najmlajšimi zajema Tržičan Boris Pahor snov za svoje spise iz italijanske osvajalne vojne v Afriki.

Ko sem zasukal besedo na krvni davek našega naroda, nisem mislil na umetno literaturo z vojno motiviko, marveč na takšne preproste odraze narodovega čustvovanja, kakršne je zbral Slavko Slavec (dr. A. Budal) v zbirki »Svetovna vojna v ljudski domišljiji«, objavljeni v 8. zv. poljudnoznanstvenega zbornika »Luč« (Trst, 1932). Koliko podobnih zbirk smo zanemarili in jih še danes puščamo v nemar, dasi bi mogle dobro dopolniti našo zgodovino in pričati, kako je naš preprosti človek spremljal zgodovinske dogodke, ki so ga vlekli s svojim neizprosnim tokom.

Če bi iskali še dalje gradivo, ki čaka zbiratelja, bi se naštevaje prav gotovo nadaljevalo. Iz navedenega je vendar že v zadostni meri razvidno, da bo na Primorskem in v Istri v tem pogledu dovolj dela.

Razmišljajmo o tem, kje in kako bi z njim pričeli!

SLIKE

objavljene ob tekstu članka, so bile posnete ob terenskem delu »Kronike« v tržaški okolici oz. Etnografskega muzeja v Brdih. Foto S. Vilfan s sodelovanjem J. Sušteršiča



Značilna primorska hiša v vasi Črni Kal